

ranjem političkih odnosa u mehanički sistem prenosnih poluga. Društvo i politika ne mogu nekažnjeno da zaborave pitanje: ko je čovek? S pojmove strane, kriza čehoslovačkog društva pokazuje se kao nužni ishod policijsko-birokratske diktature. Ali njen stvarni, ma koliko posredovan izvor, jeste zaborav ovog nezaobilaznog pitanja, kao i svih onih ostalih koja se njime otvaraju.

U situaciji pragmatičkog zaborava ulogu eksplicitne svesti o svetu i čoveku preuzima »uglavnom nerazjašnjena koncepcija čoveka i sveta, stvari i realnosti, istorije i prirode, istine i vremena«^b. To je koncepcija tehničkog razuma koji »raspoljuje svarnost kao objekt savladavanja, proračuna, disponovanja i usavršavanja« (str. 57-8). Njome se »biće redukuje na postojeće, svet na resextens, priroda na predmet eksploatacije ili na skup fizičko-matematičkih zakonitosti, čovek na subjekt pripojen odgovarajućem objektu, na koji je svedeno i biće i svet i priroda; istina se redukuje na tačnost ili korisnost itd.« (str. 58).

Svoju materijalizaciju ova koncepcija nalazi u sistemu sveopšte manipulacije, univerzalnom obliku društvene stvarnosti našeg vremena. Masa je način ljudske egzistencije u okviru te stvarnosti, jednakno na individualnom kao i na opštem planu, jer pojedinac postoji samo kao čestica mase.

Sistem sveopšte manipulacije, po Kosiku, ispoljava se u dva danas vladajuća istorijska oblika: staljinističko-birokratskom i kapitalističko-demokratskom. Staljinizam, bez obzira na sve svoje osobnosti, deli istu osnovu sa zapadnim kapitalističkim svetom. To je »prikrivena i nerazjašnjena zajednička 'koncepcija' čoveka i stvarnosti« (str. 56). S druge strane, i jedan i drugi poredak navodno doveđe do stvaranja iste egzistencijalne situacije, presudno obeležene lažnom svešću i manipulisanjem čoveka, umrtiljvenom svešću, ugašenim osećanjem dostojarstva, plemenitosti i časti, otupljenom sposobnošću razlikovanja istine i laži, dobra i zla, kukavičlukom, itd.

Čehoslovačku krizu, prema Kosiku, treba shvatiti kao krizu sistema sveopšte manipulacije, koja se vrhuni u vrlo jednom stanju modernog čoveka. Ova ne zahteva samo površinske oblike društvenog života i određene – u datom slučaju policijsko-birokratske – metode vladanja, nego »ceo kompleks prakse i predstava o čoveku i istoriji, o istini i prirodi« (str. 54). Ali govoreći o krizi savremenog društvenog sveta, kao krizi modernog čoveka, češki filozof pokazuje svoju nedoslednost. On, naime, s pravom izražava kritičku rezervu prema pojmanju čovekova suštine kao sveukupnosti društvenih odnosa. (Vidi str. 37-40) Međutim, izjednačivši razgovor o krizi društva s razgovorom o krizi modernog čoveka, Kosik posredno rehabilituje upravo kritikovano stanovište.

Mogućnost prevladavanja pomenute krize njen analitičar vidi u uklanjanju političkog pragmatizma i ponovnom razjašnjenu »pitanju o smislu socijalizma i revolucije, o poslovanju politike i moći u savremenom svetu«, kao i ponovnom postavljanju pitanja: »ko je čovek, i šta je stvarnost, šta je priroda i istina, šta je vreme i šta biće« (str. 52). Kosik tačno uočava da kriza ne može biti uklonjena a da se ne ukloni njena

osnova, a to je tehnički razum i njemu odgovarajuća pomenuta nerazjašnjena koncepcija čoveka i stvarnosti, koja se, dovedena do izričitosti, ispostavlja kao »predstava sveopšte manipulativnosti ljudima i stvarima« (str. 53). Terapijski zahvat u krizu, koji ne doseže do ovih njenih »filozofskih« pretpostavki, može, u najboljem slučaju, samo privremeno da ukloni nevolje, koje bi se, međutim, uvek iznova obnavljale iz ovog njihovog neodstranjeneženog žarišta.

Ali ni čisto filozofske mere u oblasti svesti, zbog njihovog kobno organičnog doseganja, nisu dovoljne, ako im u sferi društvene prakse ne odgovori akcija uspostavljanja »humanističkog socijalizma«, jedine prave alternative sistemu sveopšte manipulacije. Njegovo jezgro čine socijalistička demokratija, podruštvena sredstva za proizvodnju i Vladavina radničke klase. Pri tom je socijalistička demokratija, za Kosiku, jezgro jezgra socijalizma, koji samo humanizmom i demokratijom može preduprediti svoje izbličavanje u novo izdanje »tiranije i istrebljenja ljudskosti i slobode. Ali socijalističku demokratiju, za razliku od mnogih njenih tobožnjih zagovornika, Kosik ne poistovećuje sa slobodom govora i delovanja u krugu istomišljenika, nego pod njom podrazumeva »integralnu demokratiju«. Ova, poređ samoupravnog organizovanja radnika u radničkim savetima ili savetima proizvoda, obuhvata još i slobodu govora, štampe, zabora, dogovora i udruživanja »sa mogućnošću opozicije i formulisanja alternativa na socijalističkoj osnovi« (str. 66).

Autor očekuje da »humanistički socijalizam«, ovakvim svojim demokratskim ustrojstvom, izbavi čoveka iz anonomne mase i učini ga subjektom političkog života, što će reći, slobodnim i ravнопravnim socijalističkim građaninom. Tako bi nestala podvojenost između anonimne mase i neodgovornih manipulanata, a diktat i manipulacija bili bi zamjenjeni dijalogom ravнопravnih učesnika. Štaviše, on smatra da jedino socijalističkom demokratijom može biti obnovljen oslobadajući smisao socijalizma »kao humanističke i revolucionarne alternativi bedi i ponižavanju ljudi, laži, nepravdi i neslobodi.

Kosikova analiza se, u svom nastajanju da dosegne samu osnovu krize, odlikuje primernom radikalnošću. Takvi su i njegovi predlozi terapije. On s pravom tvrdi da se bez ponovnog osvešćenja politike o filozofskim pretpostavkama socijalizma, i bez njihovog eventualnog preformulisanja u skladu sa zahtevima savremenosti, ne može prevladati kriza koja, kako se sada već pouzdano vidi, nije ostala samo čehoslovačka. Jer, makoliko bilo tačno da teorijska svest o smislu ljudske egzistencije i socijalizma, sama za sebe, ne može rešiti bilo koji konkretni problem, može se s velikom pouzdanošću dokazati da njen odsustvo predstavlja odlučujući hemidikap političke prakse upravo time što je lišava neophodnog strateškog usmerenja. To politički pragmatičar uopšte nije kadar da shvati. (Za njega neku vrednost može imati samo ono što neposredno doprinosi povećanju produktivnosti, a filozofija, kao što je poznato, upravo tu fatalno otkazuje. Zato se on, valjda, i odnosi s tolikim prezirom prema njoj i filozofima?) Ipak, nezavisno od ove vrlo nepovoljne okolnosti, nepovoljne jer se pragmatičar često javlja u istom licu s

totalitarne institucionalizacije. Ipak, po njemu je preobražaj sistema sveopšte manipulacije u »humanistički socijalizam« moguć samo u okviru prevratničke prakse.

Ali tu se Kosikovi prigovori viziji apokaliptičkog ishoda života ljudi u zemaljskom ili nebeskom raju, ili na strašnom суду, kao i zamislji »budućnosti«, kao mitološkog dekreta istine i dobra mogu okrenuti protiv njegove sopstvene koncepcije novog čoveka i sveta. »Bilo da se«, veli ovaj marksist, najviše vrednosti prenesu u budućnost koju empirijski pojedinačne može da iskuši, bilo da su usidrene u idealnom svetu transcendentije, u oba slučaja je čoveku oduzeta sloboda i mogućnost da on već danas i sam ostvari te vrednosti« (str. 89). Očito, analogno ovome može se reći da i ideja prevratničke transcendentije lišava čoveka mogućnosti da život vredan življenu ostvari u svom empirijskom postojanju, dakle onakav kakav jeste, a ne tek kao nov i u onostranosti neizvesnog novog sveta.

Naravno, ovde izneseni, kao i drugi mogući prigovori, ne dovode u pitanje ozbiljnost Kosika kao sagovornika. Pored prikazanog glavnog pravca analize, on čini vrlo tanane zahvate u problemu odnosa dialektike i moralu, savesti i razuma, politike i moći, »Velikog mehanizma« i čoveka, itd. Sve to, uz prodornost izloženih zapažanja i rasudivanja, *Dialektiku krize* čini dragocenom i podsticajnom, makar se i ne složili sa svakim njenim stavom. A od jedne knjige jedva da se može više zahtevati, čak i kada nije dovedena do tako izbrusenog literarnog izraza kao ova Kosikova.

¹ K. Kosik, *Dialektika krize*, Mladost, Beograd, 1983, str. 54. Kurziv je Kosikov. Za citate iz ovog izvora nadalje će biti naveden broj strane u samom tekstu.

² Vidi: N. Milošević, *Socijalna psihologija staljinizma*, u: »Filozofske studije«, Beograd, 1983, str. 179-80.

slavoj žlžek: »birokratija i uživanje«, radionica SIC, beograd, 1984.

piše: sylvia dražić

Nova knjiga Slavoja Žlžeka kreće se unutar istog teorijskog okvira kao i njena srpskohrvatska prethodnica, objavljena pre osam godina u Maloj ediciji »Ideja« pod naslovom *Znak, označitelj, plismo*. Ipak, to ne znači da se radi o ponavljanju. Raspon od osam godina uslovio je ne samo sazrevanje jednog mislionicnog stava, nego i njegovo funkcionalizovanje. Dok se, naime, u prvoobjavljenoj knjizi radi najvećima o tome da se razaberu, protumače i izlože temeljne crte Lakanove radiokalne preformulacije psihanalize i novo svetlo koje ovo »reaktiviranje« Frojda baca na temeljnu filozofska pitanja, druga sužava vizuru i lakanovski ustrojen teorijski aparat nastoji se propitati i overiti na mnogo konkretnijim potrcućima, odnosno suočiti sa bitnim pojavama i problemima našega vremena. Stoga, ako nas naslov knjige donekle ostavlja u nedoumici o čemu se tu zapravo radi, prisjećanje na prethodnu knjigu pruža nedvosmisleni

uput na teorijski fon na kojem će se razmatrati odvijati.

Sklop knjige i sam, još jednom, ponavlja ovaj odnos sužavanja ili sabiranja, razdvajajući se na dva dela: prvi je posvećen tumačenju jedne umnogome prelomne pojave našega veka – posliberálnom „totalitarnom“ društvu i njegovoj libidalnoj ekonomiji, dok drugi pruža svedočanstvo i overu prvom razmatrajući korespondentne odlike na dva posebna područja: na primeru tzv. ženskog pitanja i kroz povest detektivskog romana.

Dva teksta koja „pokrivaju“ prvi deo knjige nastoje da u lakanovski preuredenom konceptu psihanalize pokažu osnovni teorijski instrument za razumevanje ideoloških mehanizama „totalitarnih“ društava, čime bi se, s druge strane, potvrdila imanentna povesnost psihanalitičke teorije, koja se upravo i ogleda u prelasku liberalnog u „totalitarno“ društvo. Žiček ovde prati Marksov metodski uput (iskušen na primeru pojma rada) da se opšta valjanost jednog pojma ne zadobija empirijskim pouštravanjem svih njegovih istorijski ograničenih pojavnih oblika, nego analizom onog njegovog posebnog oblika u kojem ta opštost nastupa kao takva. Dakle, pravo polazište za proučavanje povesnosti psihanalize bilo bi post-liberalno „totalitarno“ društvo, pošto upravo u njemu predmet psihanalize oživljuje u samoj stvarnosti (na isti način kao što se opšti pojma rada ostvaruju tek u razvijenom kapitalističkom društvu, i to na način nečeg apstraktno – opštег).

Polažeći se različitim tačaka, tekstovi se postupno primiču, sabiru u svojim rezultatima, da bi se tek u konsultovanju obe strane koje oni izlažu mogao zadobiti odgovor na početno postavljeno pitanje. Dok prvi od njih, **Psihanaliza u kritičkoj teoriji društva** (KTD), ima za cilj raščišćavanje terena, povesno smeštanje i ocrtavanje problema do one tačke na kojoj postaje očevidna manjkavost svih prethodno okušanih puteva, drugi, **Prošlivi bod i nad-ja** razlaže Lakanov teorijski aparatus da bi u obrazloženom pojmu **prošavnog boda** (point de capiton) našao put za objašnjenje radikalnog preloma koji donose ideološki mehanizmi „totalitarnih“ društava, otkrivajući u **birokratiji** onaj momenat koji u ovom posebnom slučaju funkcioniše kao **prošlivi bod**.

Prosledimo u osnovnim crtama ovo primicanje iz dva pravca, koje dva izlaganja povezuje u koherentnu celinu.

Kako je KTD bila prva koja je uputila na imenentnu povesnost psihanalitičke teorije i pokušala da uz njenu pomoć rasvetli funkcionsanje „totalitarnih“ društava, najpre se odmeravaju njeni rezultati. Bavljenje povesnošću psihanalize unutar misaonog horizonta KTD može se sabrati u jednoj tački: ono je okrenuto ponajpre tome da pojmu **prirodni** (područje nagorskog, biološkog, arhaičnog itd.) razotkrije u njegovom pravom poretku, u njegovoj povesnoj isposredovanosti koja je neutralizovana, postvarena i zagubljena u već (prikriveno) ideologizovanom pojmu **prirodni**. Prirodno se ispostavlja kao kvazi – prirodno ili kao tzv. **druga-priroda**. Ovaj privid potom se pokazuje kao nužan, ukoliko je ishod otuđenosti same istorije kao i otuđenosti društvene situacije u kojoj se ona u datom trenutku sustiće. Otud je Frojdova teorija koja previda povesnu isposre-

dovanost prirodnog, upravo u tom svom prevodu najvećma istinita, pošto nije najadekvatnije opisuje postopeču stvarnost. Prethodna protivrečnost je samo pojavnji oblik protivrečnosti koja je položena u sam osnov Frojdovog stanovišta – protivrečnosti između „represivnog potlačivanja“ i „slobodne sublimacije“, između nagorskog i kulturnog. Sfera kulturnog zadobija mogućnost svog nastanka tek potiskivanjem nagorskog, dok, s druge strane, sputavanje tamne, arhaične strane čovekovog bića uvek iznova dovodi u pitanje njegovu slobodu i jeste ratio essendi same psihanalize kao terapije. Psihanaliza kao teorija i psihanaliza kao terapija užajamno se sapljuju i potiru. Dok njen teorijski aspekt nadilazi i kritikuje postojeću stvarnost, terapija osnov sopstvenog postojanja nalazi upravo u takvoj rastrzanjoj stvarnosti, čijem očuvanju zapravo i služi, doveći tako u pitanje svoje pravo teorijsko ishodište. Otud je psihanaliza suštinski negativna teorija, čiji je implicitni praktični ideal ukidanje sopstvenog predmeta, ukidanje neslobodnog, otuđenog i rastrganog čoveka.

Svedočanstvo za ovakvo viđenje stvari KTD nalazi u novom (za Frojda nepojmljivom) pomirenju između Es i Über – Ich, koje se zviba u kasnogradsanskim „totalitarnim“ društвima i koje nalazi svoju teorijsku formulaciju u pojmu „represivne desublimacije“: „ja regresira u nesvesno, postaje automatsko“ (Markuze), ali već u službi represije i u skladu sa zahtevom nad – ja. Ako, prema KTD, celo područje nagorskog, nesvesnog itd. nazovemo „psihološkim“, ovim novim pomirenjem je upravo „psihološko“ previđano, ali ne u smislu njegovog oslobođanja u neotudenom, autonomnom subjektu, nego kroz njegovo područljivanje, odnosno izručenje diktatu mehanizma društvene represije. „Gubljenje neposrednosti u „post-psihološkoj“ eri, neposrednosti koja je sada izmanipulirana, stavljena je u službu društvenog autoriteta, korelativno je sa činjenicom da se totalitarna ideologija lišava pretenzije na istinitost i svesno računa s tim da svu učesnicu u igri „fingiraju“ ili glume fanatizam, zaslepljenost itd. (Nema sumnje da je fašizam pružio široko polje i obilje primera za potvrdu prethodnih stavova).

Ono što u objašnjenju KTD ostaje nedorečeno jeste kako upošte dolazi do toga da individualna prisvaja jedan sistem spoljašnjih normi koji je pristisk i traumatizuje, i to prisvaja do te mere da ga oseća kao svoj sopstveni. Put kojim je krenula KTD, upućujući na potrebe društva i njegovog održanja, očevidno okoliš, budući da ne objašnjava sam mehanizam ponutrašnja nego lozinkom „šireg društvenog interesa“ prenebregova samo pitanje. Upravo na ovoj graničnoj liniji na koju dospeva KTD, Žiček upućuje na Lakanu i njegovo rešenje problema.

Polažeći od činjenice da subjekt ponutrašnjuje Zakon koji mu je nerazumljiv i besmislen, Lakan zaključuje da se ovo zviba zahvaljujući upravo iracionalnosti i beskorisnosti onoga što nam nalaže nad – ja. Kako je, pak, definicija uživanja da ono „ničemu ne služi“, jedina zapovest kojom se nad – ja obraća subjektu i u isti mah ga njome općinjava do te mere da on njegov zahtev prihvata kao svoj sopstveni, jeste zapovest uživanja. Ovde se već jasno očituje

onaj odsudni korak koji ukazuje na „instancu pisma u nesvesnom“, odnosno na njegov nepisihološki karakter. Ideološki diskurs, koji besmislenim imperativom potičinjava subjekt, u samoj stvarnosti pruža svedočenstvo o „instanci pisma“ u čistom vidu i tako odgovara na gore postavljeno pitanje o imanentnoj povesnosti psihanalize. **Prošlivi bod** koji omogućuje ovo novo razumevanje ideološke mašinerije „totalitarnih“ društava Lakan razaznaje u birokratiji: „Ne javlja li se birokratija – u subjektivnoj libidalnoj ekonomiji – upravo kao ogroman, u osnovi disfunkcionalan, deregulišući aparat, predimenzionisana jezička mašina, uhvaćena u kružni tok besmislenog rituala, koji svojom ravnodušnom i bezobzirnom „neutralnošću“ briše, „desubjektivise“ individua koja se u njega zaplela, aparat, koji se kreće svojim samodelatnim, „poludeljim“ automatizovanim putem, aparat koji „kreće sam od sebe“, obazirući se na subjektivne intencije, želje, potrebe koje bi trebalo da ga prožimaju?“

No da bi ovo razjašnjenje odista bilo utemeljeno, bilo je potrebno prevalidi celokupan misaoni put kojim se najpre pokazuje što je to **prošlivi bod** a potom se u njegovom nedostajanju otkriva prava priroda i funkcionišanje birokratije.

Bogato ilustrujući svoje izlaganje primerima iz povesti, literature i filma (Dražušova afera, Rasinova „Atalija“, Hičkok), i krajnje eksplikativnom analojijom sa Marksovom analizom robe, Žiček pokazuje kako se intervencijom **prošavnog boda** – izuzimanjem jednog – preokreće „čitava ekonomija jednog diskurzivnog polja“. Uvodjenjem novog označitelja koji sam po sebi ništa novo ne znači (**označitelj bez označenog**), značenjsko polje postaje čitljivo na novi način. U isti mah, ova intervencija ima performativnu funkciju, budući da menja diskurzivni status onih kojima se obraća. Subjekt se upisuje u tekst, gubi položaj izuzetnog, spolašnjeg člana u odnosu na govor, on sam je kao takav (novi) postavljen o označiteljskim lancem. Najplauzabilniji primer je onaj koji se bavi tzv. zasnivajućim rečima – recimo, „ti si moj gospodar“ – gde diskurs dodeljuje izvesni „simbolički mandat“ i sam je osnov ovog pripisivanja bez ikakve mogućnosti pozivanja na nekakve „objektivne odnose“. Dakako, samim akterima posve izmiješava performativnu moć reći i pripisivanje vide kao objektivno zasnovane. Time što na taj način simboličko tako reči „pada u realno“, nastoji se savladati iracionalni, samoodnosni karakter „simboličkog mandata“ koji dovodi u pitanje već uobičajene kategorije stvarnosti.

U slučaju „totalitarnog“ društva i birokratije, kao njegovog zaštitnog znaka izostao je upravo onaj **prošlivi bod** iracionalnog autoriteta, koji može da totalizuje njen diskurs. Znanje na sebe preuzima momenat autoriteta, zakona, deluje kao nad – ja i, štaviše, počinje da deluje performativno, i to na same činjenice, „utvrđuje ih“. Ono postaje „ludi zakon“ koji u nedostatku **prošavnog boda** koji može da ga subjektivise, zastrašuje svojom neutralnošću, zlonamernim i ciničkim bespogovornim odvijanjem: „ta naprava je fantazmagorična slika birokratije, birokratije kao označiteljske baterije „znanja“, S, kojoj ponestaje subjektivirajuća tačka „monarha“ S.“¹

Konačno sprezanje birokratije i zapovesti uživanja, koju ona nameće

kao razrešenje tajne fascinantnog funkcionsanja „totalitarne“ mašinerije, unekoliko nas ostavlja u nedoumici. Nakon fino sprovedenog izvedenja koje svaki stepen napredovanja ili sprezanja obrazlaže i utemeljuje kao da je izvršen skok koji nepodupr ostaje da lebdi u vazduhu. Primeri iz Kafkinih romana su, bez sumnje, snažni i ilustrativni, no ukoliko ostaje izvršen samo njima, odgovor na pitanje koje sam autor postavlja: „... gde je tu užitak, imperativ užitka?“, ne može da se oslobodi utiska izvesne proizvoljnosti ili samovolje izvedenja, koje Kafkinu rečenicu „Sud od tebe ništa ne želi“, dopuna sledećim – „(zato) užitak.“

Uloga dva ekskursa u strukturi knjige je da detektuju prelaz u „totalitarnu“ libidalnu ekonomiju, u prvom slučaju na prelazu monogamne porodice u savremeniju „ljubavni par“, gde se potpisnuta i restrikovana polnost izvrše u kvazi – slobodnu, pošto joj je oduzeta svaka društvena relevantnost, a u drugom na razvoju detektivskog romana od klasičnog romana logike i dedukcije, preko „tvrdog“ (hardboiled) romana do romana zločina (crime novel). Ne poričući zanimljivost prvog od ekskursa **Žene kao simptom razvoja**, zadržaću se ipak samo na drugom, **Logika detektivskog romana**, koji nadahnutošću ispisanju i visprenošću zapažanja zavreduje da se posebno istakne. Izlažući opštu strukturu detektivskog romana, Žiček kretanjem unutar nje same (izmenom centra odnosa ili težišta) tumači povest ove kontraverzne literarne forme, tako da faktički povesni oblici koje ona zadobija prate unutrašnju logiku razvoja. Faktička povest je rezultat imenentne povesnosti same forme. Radi se o shemi koja četiri osnovna elementa: društvenu sredinu, detektiva, žrtvu i vinovnika raspoređuju s obzirom na dve dimenzije: skriveno (očigledno i pasivno) aktivno. Kako se pripovedačka perspektiva pomera od sredine (klasični roman) preko detektiva („Tvrdi“ roman) na žrtvu ili vinovnika (roman zločina), smanjuje se i mera tajnovitosti, da bi se u romanu vinovnika, kao krajnjem obliku romana zločina, potpuno izgubila. Otud je kroz ovaj potonji oblik detektivski roman vlastitom logikom razvoja proizveo svoju sopstvenu negaciju. Žiček ne zastaje samo na ovim formalnim svojstvima, nego nizom analogija sa pozicijom analitičara i njegovom oslobođiteljskom ulogom, smeštanjem u povesni okvir i upućivanjem na izmenu ja – idealu od internalizovanog moralnog zakona protestantske etike do formi prilagođavanja koja se očituje u izmeni statusa detektiva, proširuje svoje izlaganje i čini od njega zanimljivo i referencama bogato štivo.

1 Povesnost u smislu nečeg živog što prati potpuni tok i primerava mu se (povesno – istočnisko).

2 S. Žiček **Birokratija i uživanje** Bgd, 1984, str. 48.
3 Ibid., str. 49.